

Др Младенка ИВАНКОВИЋ

ЈЕВРЕЈСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ И СТУДЕНТСКА ОМЛАДИНА МЕЂУ ПРВИМ ЖРТВАМА МАСОВНИХ ЕГЗЕКУЦИЈА У НДХ*

АПСТРАКТ: Текст се бави националном и културном политиком Независне Државе Хрватске и бележи прве жртве Холокауста на просторима бивше Југославије. Говори о аријанизацији културе у НДХ и њеним последицама на јеврејску заједницу на територији државе. Аријанизација у хрватској култури и угао под којим ће се гледати остварење идеје о „здравом народном колективу“ били су последица везивања за идеологију Трећег рајха. Здрава нација се могла изградити тако што би се физички уништили унутрашњи и спољашњи непријатељи који „трују“ хрватску нацију. Први кораци у извршењу „чишћења“ нације били су уништење културне елите и омладине „непријатеља хрватске нације“. Нарочито место је посвећено жртвама Холокауста из редова јеврејских интелектуалаца, студената и омладине који су страдали у логору Јадовно.

Кључне речи: Независна Држава Хрватска, геноцид, Холокауст, јеврејски интелектуалци, јеврејски студенти

У корену настанка Независне Државе Хрватске је било прекрајања света по вољи њеног политичког „ментора“, Трећег рајха. На тај начин, посматрано историјски и правно, настајак ове државе није био везан за неке одређене правне принципе, те је она у историографији називана „марионетском државном

* Рад је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

творевином¹. Независна Држава Хрватска у оквиру форми политичког организовања нема легитимитет и ефективну власт.

У свим државама које се формирају постоје политички услови који су једнаки за све грађане који признају границе те државе. Политички услови су одређени и они служе као претпоставке формирања правног система државе. Према важећој терминологији, држава се може одредити као ентитет који кумулативно одређују три конститутивна елемента: постојано становништво, утврђена територија и суверена власт.

Ако занемаримо начин на који су реализовани елементи територије и суверене власти, први од ових елемената, становништво државе, у круговима хрватске политичке елите, која је пројектовала независну државу хрватског народа, апсолутно је сматран као не(довољно)важећи. Постојано становништво државе каква је требало да буде Независна Држава Хрватска је из основе морало да буде преуређено, како би одговарало њеном пројектованом принципу нације.

Независна Држава Хрватска је била формирана на националној основи. У новој држави НДХ је постојао образац и принцип којим је била одређена пожељна нација.² Она је, углавном, била присутна, али су њену националну монолитност нарушавали и други грађани различитих народносних група. Њих је требало „уобличити“ како би одговарали здравом народном колективу³ или једноставно одстранити, како је то у државној теорији било навођено, „на миран начин“. Као прво и основно правило о прихватању некога да живи као становник и грађанин Независне Државе Хрватске било је испуњење идеолошких принципа о чистоћи расе и државне вере.

¹ Руководство Независне Државе Хрватске „у ostvarenju nacionalne države ne sprečava ništa više, čak ni nepostojanje pravne osnove, sa stanovišta međunarodnog prava“. Đuro Zatezalo, *Jadovno*, knjiga I: *Kompleks ustaških logora 1941*, Beograd, 2007, str. 41. Пунији увид у усташко законодавство може се стећи кроз објављене изворе (*Zakoni NDH*, Zagreb, 1941) и оновремену периодуку (посебно *Hrvatski narod*).

² У Независној Држави Хрватској нико од становника није могао бити по националности Хрват „tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskog naroda“. Đ. Zatezalo, *n. d.*, I, str. 55.

³ Да би се намере политичке елите испуниле, било је неопходно да се изврши хомогенизација појединачних свести грађана и да им се свима идеја „хрватског народног колектива“ наметне као њихова сопствена. Чисти Хрвати су морали да се схватају као једно тело, да буду окупљени у једну целину, у национални и одговарајући политички тоталитет.

Ако лице није имало један од ових услова, нису могла да му буду загарантована сва права као грађанину.⁴

Основе у унутрашњој политици нађене су у искључивом национализму и одлучном расизму. Пред овом идеологијом, која је популарно названа „идеологија народног колектива“ и коју су пропагирани и хрватско политичко руководство и католички клер, захтевана је расна и национална чистоћа и јединство. Здрава нација се могла изградити тако што би се физички уништили унутрашњи и спољашњи непријатељи који „трују“ хрватску нацију.⁵ Најпогубнији за хрватску нацију су били њени унутрашњи и спољашњи непријатељи: Срби, Јевреји, интелектуалци, комунисти.

Као најкооперативнија у спровођењу мера политичког „ментора“, Трећег рајха, показала се Независна Држава Хрватска. Она је формирана истог дана када су у Загреб ушле снаге немачке војске, 10. априла 1941. године. Спремност НДХ за кооперативност и готовост да на територијама на којима се протезала њена власт доследно спроведе све одредбе „расног закона“ су имале дубље корене који су сезали у пројектовану слику о поновном „успостављању“ „правог порекла“ хрватске нације.⁶ За Хрвате су нове политичке елите говориле да они нису народ словенског порекла⁷ већ готског, још од старина.⁸

⁴ Сви они којима је било признато хрватско грађанство, то јест „расно чисти Хрвати“, имали би иста права и обавезе, али би њихов основни задатак био да стварају у интересу националне заједнице, а никако против ње. Национална заједница има прво место у политичким вредностима. Појединац се сводио тек на њен делић, да би јој служио.

⁵ Овим „чињеницама“ је била створена основа за пуну хрватску националну интеграцију. Пресудну улогу у процесу заокруживања процеса националне интеграције је имала Католичка црква. Као катализатор за што потпуније остваривање националне интеграције је била истицана супериорност над наводно фаворизованим „бизантинским“ српским фактором и утицај антисемитизма. Антисемитизам, односно антијудаизам је био схватан као извесна врста испуњења свете, божански оправдане мисије да се свет ослободи „људског талога“ и „апсолутног зла“.

⁶ Анте Павелић је посебно нагласио „da su Hrvati gotskog, a ne slovenskog porijekla“. Џ. Zatezalo, *n. d.*, I, str. 41.

⁷ У владајућој савременој науци, Хрвати су познати као „južnoslavenski narod“, даље се о њему наводи: „Govori hrvatskoga naroda pripadaju istom južnoslovenskom jeziku“, а о раној историји на просторима НДХ владајућа наука говори: „U predaji ranoga srednjeg vijeka sačuvalo se sjećanje na doseljenje nekih slovenskih plemena iz Bjele Hrvatske na gornjoj Visli.“ *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, 1988. str. 1–2, 12. Видети и нову *Hrvatsku enciklopediju*, одговарајућу јединицу.

⁸ „Mi nismo Slaveni. (...) Eugen Kvaternik (je) rekao da ime Hrvat dolazi od arhaičnog izraza ‚Hroatang‘, što na gotskom zači radnik.“ Џ. Zatezalo, *n. d.*, I, str. 39.

Као држава са профашистичком идеологијом Независна Држава Хрватска је по облику уређења постала диктатура. Фашизам је на челу имао човека коме су се сви морали покорити без обзира на личне заслуге или способности. Кохезију фашизма чини строга дисциплина, заснована на оданости вођи. Вођа је био личност која је у својим рукама држала целокупну државну политику.⁹ Вођа у НДХ је био Павелић, челник усташког покрета. Као што је Немачка имала свог фирера, а Италија свог дучеа, и НДХ је имала свог поглавника.

Анте Павелић је преузео власт 16. априла 1941. године, у Загребу. „Njegovo formalno preuzimanje vlasti bilo je objavljeno (...) u ‚Odredbi o imenovanju Prve Hrvatske Državne Vlade‘, u kojoj se proglasio poglavnikom i uzeo mjesto predsednika vlade i ministra za vanjske poslove“.¹⁰ Павелић је, као стварни вођа политичке елите, упркос обуци у Италији, био изразити германофил.¹¹

Прихватањем чињенице о германском пореклу хрватског народа, којем је и он припадао, Павелић је све радње и сву политику у држави спроводио како је то било рађено у Трећем рајху.¹² Нетрпељивост према разликама и наглашавање монолитне

⁹ Према: Андреј Митровић, *Време нетрпељивих*, Београд, 1974.

¹⁰ Đuro Zatezalo, *n. d.*, I, str. 41.

¹¹ Bogdan Krzman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*, Globus/Zagreb, 1980, str. 27; isti, *Ustaše i Treći Rajh*, Zagreb, 1983.

„Razgovarajući o položaju nove države, očekujući pozitivnu odluku Berlina, Pavelić je posebno naglasio ... (u noći 15. aprila, u Karlovcu) ... da je Hrvatska i u prošlosti bila saveznik Njemačke, ... pa će i sada biti lojalni Trećem Rajhu.“ Đ. Zatezalo, *n. d.*, I, str. 41.

Жан-Батист Дирозел, познати историчар, наводи једну, писаним изворима непотврђену информацију, али се на основу дела учесника може казати да је до атентата на краља Александра Карађорђевића, у том времену које није спољнополитички одговарало Италији, дошло на наговор Немачке: „У октобру 1934. године, Дуче је био забринут због Аншлуса и није имао интерес да одобри (усташама) атентат у Марсеју (...) Атентат у Марсеју је изведен само уз немачки наговор и подршку. (...) Познато је да је ноћ пред атентат, Павелић боравио у Берлину и јурно га напустио да би отишао у Милано.“ Jean-Baptiste Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, Paris, 1990, str. 176. Сам писац текста каже „да је ова хипотеза непроверљива“ (превод М. И.).

¹² У људском друштву и човековој историји, гласи суштина тих ставова, кључну улогу имају расе, а задатак двадесетог века је да обезбеди расну чистоту човечанства. Расистичко „тоталитарно откривење“ донело је свету тврдњу да универзумом влада победа бољег над горим. Германска раса је та која представља највиши израз најбоље људске расе и њима зато припада право на водеће место у свету. Они треба да заснују своју империју. Супротно томе, Јевреји су нижа раса и они прљају германску расу. Велики циљ, расна чистота, тоталан је, највреднији, чак једини. Према: Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd, 1990.

јединствености били су одређени помоћу термина расе или нације. Грађанин може бити само онај ко је сународник. Сународником се сматрао само онај ко има „аријску крв“. У народну заједницу хрватског народа могао се уклопити само припадник неког другог европског народа, док сви они који то нису били, нарочито Јевреји, били су непријатељи режима. Самом том чињеницом, Јеврејин не може бити сународник, односно грађанин, и он нема ни грађанска права. Независна Држава Хрватска је добила категорију нижих грађана, то јест грађана које је требало „убличити“, у најранијим данима државе или их, што је касније урађено, одстранити. Прихватањем расног антисемитизма за један од кључних политичких ставова, марионетска држава је „брже напредовала“ и у њиховом извршавању.¹³ По мишљењу Милана Ристовића, у почетку притисака на Јевреје у Немачкој, требало је да то „изазове њихово масовно исељавање што је до средине 1941. године био део немачке званичне политике решавања ‚јеврејског питања‘. Исељавање (поступку који је примењиван више би одговарао појам избацивање или протеривање), ‚подстицано‘ је мерама државног тероризма према својим ‚неаријевским‘ грађанима.“¹⁴ Поглавнику „*treba samo pet dana kako bi Židovi u NDH, u novinama ‚Hrvatski narod‘ od 21. travnja, pročitali da su nepoželjni u javnosti*“.¹⁵

„Tomas Man je smatrao da je, fašizam sveprisutna bolest vremena, a ‚ponosno poslušni Nemci‘ su lako oboleli.“ Boško Telebaković, „Osobine nacizma“, *Godišnjak*, 2007, Beograd, 2007, str. 170.

¹³ „Pavelić je znao da je *Nova Europa*, u stvari veliki Treći Reich. Svoj je politički položaj trebao tek učvrstiti stvaranjem prvog ‚političkog utiska‘ koji će biti jasno viđen i odobren u Njemačkoj. Poglavnik je odmah shvatio da se od njega očekuje nedvosmileno isticanje protužidovske politike.“ Boško Zuckerman, *Psihologija Holokausta*, Zagreb, 2011, str. 90.

¹⁴ Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем*, Београд, 1998, стр. 24.

¹⁵ B. Zuckerman, *n. d.*, str. 3.

Јевреји су били непожељни на територији Независне Државе Хрватске у било ком занимању и старосном добу. Чињеница коју су политичке елите наводиле о „заштити аријске крви“, подразумевајући особе у пуној полној снази које би, неком вероватноћом, могле „непромишљеношћу аријки“ пренети јеврејску крв у германски народ, на основу података је оповргнута. На основу непотпуних података којима располажемо (из књиге: Đuro Zatezalo, I, „Djelimični imenični popis žrtava ubijenih u kompleksu ustaških logora Jadovno“, Beograd, 2007, str. 421–730) дало се утврдити да су у процесу егзекуције нестале и особе старије од шездесет година живота, њих најмање двадесет и троје. Оне су завршиле свој радни век и живеле мирно, као домаћице и пензионери, саме и у браку, у разним градовима НДХ. Најстарији брачни пар на списку логораша је из места Крижевци. То су Нојман Берта од 65 година и њен муж Нојман Мијо од 77 година.

Павелић није радо гледао Јевреје у Хрватској јер су, по његовом схватању, они противдржавни елемент који се богати хрватским капиталом¹⁶ и има снажну улогу у друштву, привреди и култури.

Јевреји су били организовани у бројна културна, уметничка и спортска друштва. Поједина од њих су настала у времену које претходи стварању Краљевине СХС. Највећи број друштава је формиран тридесетих година двадесетог века.

Вековима насељни на тој територији и принуђени да у свакодневном животу прихватају обичаје хрватске средине, Јевреји су осећали и лојалност према хрватској држави и народу. Владајућа идеологија Независне Државе Хрватске то уклапање у хрватску средину изједначава са дубоким „хрватским националним осећањем“. Управо ово срастање Јевреја у хрватску нацију је будило велико огорчење антисемита, а посебно усташа.¹⁷

Тежња да се култури наметне служење неким чистим циљевима тоталитаризма је носила јасне и видљиве знаке сагласности са важећим идеолошким догмама. „Законска одредба о заштити народне и аријске културе хрватског народа у НДХ“ се састојала од три члана. У првом се назначавало да: „*Židovi po rasi ne smiju nikakvom suradnjom utjecati na izgradnji narodne i arijske*

¹⁶ Разрези пореза „у *Židovskoj općini u Zagrebu* mnogo govore o privrednim aktivnostima i socijalnoj stratifikaciji lokalne židovske zajednice. (...) porez za 1940, do svote od 950 dinara razrezan za 2.414 osoba ili za 78,1% svih porezovnika. (...) *Zagrebačka je Općina* nedvojbeno bila, i u apsolutnim i u relativnim pokazateljima, najbogatija i u *Kraljevini Jugoslaviji*, pa i širem prostoru, od *Graza do Soluna*. (...) bogatih je bilo mnogo, ali su bili manjina. Pa ipak, siromašniji nežidovi, koji su mogli biti pod utjecajem antisemitskih teza, uočavajući u *židovskoj zajednici* samo bogate, stvarali su na taj način lažnu sliku o imovinskom stanju svih *Židova*. (...) Kada se predviđeni prinosi za 1940. godinu razvrstaju po profesijama, dobiva se sljedeća slika: na dnu su *ljestvice činovnici* (...) Tek nešto bolje stoje *zanatlije* (...) koji spadaju u ‚slabije imućne‘ (...) *Liječnici*, njih 111 (...) većina ih je pripadala srednjem sloju (...) *odvjetnici* (...) su bili, poput *lječnika*, relativno konzistentna skupina, iako ne u tolikoj mjeri. U relevantnim omjerima, bilo ih je više ‚slabijeg imovinskog stanja‘ nego li *liječnika*, a bilo ih je (iako samo dvojica) među ‚*bogatima*‘. Kategorije ‚*trgovaca*‘ i ‚*kućevlasnika*‘ plaćaju u prosjeku gotovo isto. (...) Na imovinskoj *ljestvici* još su bolje stajali ‚*ravnatelji*‘, s prosječnim prihodom od 2.508. dinara. Potom sljedi skupina ‚*industrijalaca*‘ i proizvođača i *trgovaca* i *trgovaca papirom, tekstilom, drvatom i kožom*.“ Ivo Goldštajn, *Židovi u Zagrebu 1918–1941*, Zagreb, 2004, str. 272–274.

¹⁷ Да би се то и законски регулисало, издате су законске одредбе које су регулисале три најзначајније области: „*Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti u NDH*“ од 30. априла; „*Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda u NDH*“ од 30. априла и „*Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda u NDH*“ од 4. јуна. Видети: B. Zuckerman, *n. d.*

kulture, pa im se zabranjuje svako sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog,¹⁸ športskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umijetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu.“ Овај члан је основа закона. У другим двама члановима се наводи: „Provadba obe zakonske odredbe povjerava se nadležnim ministarstvima bogoštovlja i nastave, udružebe i unutarnjih poslova“ и у члану три: „Ova zakonska odredba stupa na snagu danom proglašenja u *Narodnim novinama*.“¹⁹

Од јеврејске интелигенције се захтевало да напусти своју службу. Болнице су чишћене од Јевреја лекара и медицинских радника.²⁰ Школе су отпуштале професоре, а правосуђе је било очишћено од судија, тужилаца и адвоката.²¹ Студентима и ђацима је било забрањено похађање наставе. Према узору из Трећег рајха, „културна аријанизација“ Независне Државе Хрватске је била убрзана, а расизам уоквирен.

Јевреји су, на тлу од којег ће касније настати НДХ имали организације националног и политичког предзнака. Оснивачки конгрес Савеза циониста је одржан у Загребу 1919. године. Он је обухватао целу територију Југославије и деловао у целом међуратном периоду. Савез је окупљао интелектуалце и привреднике. Исте те године је била организована централна јеврејска омладинска организација под именом „Савез жидовских омладинских удружења“. Већина осталих јеврејских омладинских удружења која формално нису припадала овој организацији су била ционистичка и левичарска. Веома снажна је била ционистичка студентска организација на Загребачком универзитету. Најбројнија и најорганизованија је била омладинска организација „Наšomer hasair“, део истоимене међународне ционистичке омладинске организације чији је циљ био да припрема омладину за одлазак у

¹⁸ Када је реч образовању, Јевреји се проглашавају главним креаторима погубних и штетних навика код деце. Овако затроване дечије душе су најбољи објекат за даље јеврејске експерименте. Према: В. Zuckerman, *n. d.*

¹⁹ В. Zuckerman, *n. d.*, str. 95.

²⁰ У оптужбама медицинских радника је преовладао став да Јевреји не лече, већ остављају болеснике без лекова, а најтежа је била оптужба „kako židovski liječnici planski vrše pobačaje i tako ubijaju nerođenu hrvatsku decu“. В. Zuckerman, *n. d.*, str. 21.

²¹ „Nijemci su u Zagrebu već 10. i 11. travnja 1941. uhapsili nekoliko javnih i kulturnih radnika Židova, a ustaše su zatim od 25. do 28. istog mjeseca uhapsili veću grupu odvjetnika, odvjetničkih pripravnika (...) i sve ih internirali u logor na Kerestincu“. Narcisa Lengel Krizman, „Logori za Židove u NDH“, *Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, Zagreb, 1996, str. 96.

Палестину.²² Најјачу јеврејску омладинску,²³ студентску и ционистичку организацију су имали јеврејски омладинци и студенти у Загребу. Студенти су временом преузели сва јеврејска удружења на Свеучилишту и формирали Свеучилишни комитет јеврејске комунистичке организације.²⁴ Ширење комунистичког утицаја међу

²² „Hašomer hacair (‘mladi stražar’) je jevrejska omladinska organizacija formirana u godinama posle Prvog svetskog rata u Poljskoj, a da bi postepeno obuhvatila jevrejsku omladinu u nizu zemalja. (...) Osnovni zadatak Hašomera hacaira bio je da vaspitava, da pripremi jevrejsku omladinu za halučki, pionirski rad, na izgradnji jevrejske domovine u Palestini, kao binacionalnoj domovini Jevreja i palestinskih Arapa. Taj rad, smatralo se u Hašomeru hacairu, može da se obavi samo u kolektivima, u kibucima, (...) gde nema privatne svojine. (...) Polazilo se od toga, i to beskompromisno, da izgradnja zemlje Izraela (...) traži celog čoveka, prožetog u potpunosti jevrejskim vrednostima. (...) Jevrejska omladina u Hašomer hacairu, pored nedvosmislenog cionističkog vaspitanja, dobijala je (...) i ozbiljno marksističko vaspitanje.“ Teodor Kovač, „Nešto o Hašomer hacairu i njegovom ‚gnězdu’ u Novom Sadu“, *Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919–1941*, Beograd, 1995, str. 27–29.

²³ Спортско друштво „Макаби“ је настало 1919. године уједињењем „Жидовског шпортског и гомбалачког друштва“ с Омладинским шпортским друштвом „Макаби“. „Број чланова је тјеком година растао (...) до 1941. Број чланова нарастао је до 1400, што је ‚Makabi’ чинило једним од најјачих спортских друштava у Хрватској. (...) Настарија, најважнија и најмасовнија дисциплина у Друштву била је гимнастика. (...) Ногометна секција те ногометни клуб основани су 1919. године и одмах је почела с радом juniorsка и seniorsка momčad с више од 30 играча. (...) ‚Makabijeva’ секција зимских sportova основана је 1920, у њој су најзаступљенији били скијаши (...) а остали су били ‚rodlaši’ и sklizači. Неки чланови Жидовске опćине били су пioniри скијања у Загребу. (...) Атлетска секција основана је 1921. године. (...) Одржаване су и cross-country utrке за загребачке клубове у организацији ‚Makabija’. (...) Teniska секција почела је с радом 1921, маћевалачка слjedeće године – маћевалаца има у просjekу 12 по тренингу, вјежбaju ‚по talijansкој школи с лаким sabljama’. Четири ‚Makabijeve’ маћевateljke биле су momčadske првакиње Југославије у floretу. Теška атлетика, hrvanje и бокс покренути су 1923. године. (...) Stoni се tennis почео играти вјероватно још 1928, а већ почетком 1929. наступило је 10 stolnotenisača на првенству Загреба. (...) Шаховска је секција основана 1934. Најкасније је, 1940. почела с радом секција хокеја на travi. Зна се да је било организирано и plivanje и veslanje, jer је већ 1920. постојала kabina ‚Makabija’ на купалишту на Savi. (...) ‚Makabi’ дуго времена није имао игrališta. (...) У veljači 1926. ‚Makabi’ seli из ‚neugledne podrumске вјежбаонице Evangeličke школе у Gundulićeвој улици у novу prekrasну gimnastičku dvoranу у Palmotićeвој“. (...) Око 1926. основна је и секција за hazenu, којом су се bavila žене. (...) У оквиру Друштва основан је 1922. пјевачки zbor. (...) Djelatnost ‚Makabija’ ukazuje на ravnotežu – с једне стране, sport као израз modernih друштvenih trendova све је prisutniji у žидовској zajednici, с друге, zagebački Židovi и dalje дрže до својегa identiteta. Уpravo zbog потребе ‚kulturno-prosvjetnog cionističkog rada’ sportaši-makabejci су били podsticani да се izobražavaju у raznim znanjima о judaizmu и Palestini – potkraj 1932. основана је prosvjetna секција zagrebачког ‚Makabija’, а већ почетком 1933. организирани tečajevi – из ‚područja palestinoграфije’ и ‚osnova cionizma“. I. Goldštajn, n. d., str. 247–258.

²⁴ Zbornik radova, *Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919–1941*, Beograd, 1995.

омладинцима Јеврејима би се могло објаснити бескомпромисном осудом расизма и антисемитизма.

„Теško је установити којим су се редом репресивне мјере у свим дијеловима Независне Државе Хрватске počеле provoditi. Прве су на удару биле особе које су потпадале под удар расних закона (од 30. travnja 1941), затим југославенски оријентирани појединци, познатији „ljevičari“,²⁵ истакнути синдикални функционари и неки комунисти, јер опћа хајка на комунисте започиње тек након нјемачког напада на Совјетски Savez (22. lipnja 1941), будући да усташе из тактичких разлога до тог времена (još је био на снази пакт о ненападанју између нацистичке Нјемачке и Совјетског Saveza) нису počели sustавно hapsiti и прогонити комунисте.“²⁶

Становништво са расним и, наравно, политичким предзнаком на које су примењиване мере репресије је било јеврејско. Већ 25. априла била је ухапшена велика група адвоката, адвокатских чиновника и индустријалаца и интернирана у логор Керестинец, затим у сабирни логор на загребачком сајмишту, одакле су транспортовани у Госпић, у логор на Јадовном и на острво Паг. Према изјави једног преживелог интелектуалца „sveučilišни професори, намјештенници, suci, одвјетници, liječници и други интелектуалци,²⁷ мушкарци и žене, одвођени су у препуне полицијске затворе. (...) Svaki је интелектуалac код куће pripreмао опрему за затвор.“²⁸

Према подацима из књиге Ђура Затезала, *Јадовно. Комплекс усташких логара 1941.*²⁹ и подацима које смо пронашли у фонду „Жртве“ у Архиву Јеврејског историјског музеја, при чему смо као

²⁵ Розенцвајг (Rosenzweig) Виктор, студент ветерине; Фридман, Беле, Бранимир, студент права; Маутнер, Макса, Драган, студент права; Бергер, Мише, Миливој; Фертиг, Самуела, Хајнрих, студент права.

Виктор Розенцвајг је био рођен у Руми. „Студирао је прво у Београду, али је морао да напусти град због левиčарске активности, па је прешао у Загреб. Тамо је наставио са својим политичким радом па га је југословенска полиција, 30. марта 1941. ухапсила, пре него што су усташе преузеле власт и затвориле га у логор Керестинец, где је стрелјан 9. јула 1941. године са ... и još седморицом интелектуалаца. Био је најмлађи од њих, имао је 27 година.“ Иван Нинић, „Nestanak најдражих“, *Mi smo преживели*, књига 4, Београд, 2007, стр. 304.

²⁶ Narcisa Lengel-Krizman, Mihael Sobolevski, „Наршeње 165 јеврејских омладинаца у Загребу и мају 1941. године“, *časopis Novi Omanut*, новембар–децембар 1998/5759, Загреб, 1998, стр. 3–4.

²⁷ Забележена је смрт карловачког наткантора Мајсела (Јосипа) Давида. Архив Јеврејског историјског музеја (АЈИМ), фонд „Жртве“, број жртве 16195.

²⁸ Edo Neufeld, „Progon židovskih advokata u NDH“, *Mi smo преживели*, књига 3, Београд, 2005, стр. 155–156.

²⁹ Ђуро Затезало, *n. d.*, I, „Дјелимични именуични попис жртва ubијених у комплексу усташких логора Јадовно“, Београд, 2007, стр. 421–730.

интелектуалце, у општем значењу, сматрали и индустријалце, директоре творница, привреднике, наставнике музике, сликаре, верске службенике, полицијске инспекторе и државне чиновнике, који су за то радно место морали имати гимназију, дошли смо до бројке од 108 интелектуалаца који су нашли смрт у комплексу усташких логора Госпић-Јадовно. При томе морамо нагласити да је у питању далеко већи број жртава, јер није увек остао траг о страдалима. Уколико су, у време рата или непосредно после рата док се није пришло организованом сакупљању доказа, сродници нестали, самим тим није остао нико ко би дао податке о жртвама.

Уследило је хапшење, 29. и 30. маја у Загребу, групе од 165 јеврејских омладинаца, од седамнаест до двадесет и пет година старости. Били су то студенти,³⁰ ученици гимназија и средњих стручних школа, углавном чланови разних секција спортског друштва „Макаби“, које је окупљало сву јеврејску омладину.³¹

„Svi su 31. svibnja 1941. ukrcani u tri željeznička vagona, s prатnјom od deseterice redarstvenika ,koјima se izdaju besplatne željezničke karte za Koprivnicu i natrag`, odvedeni u Koprivnicu uz obrazloženje da odlaze na ,vršenje đачke radne službe` u trajanju od osam тјedana. Prvih desetak dana bili su smješteni u objektima Tвornice kemiјskih proizvoda ,Danica` (pokraj Koprivnice) koja je prije rata obustavila proizvodnju i gdje je već 15. travnja 1941. osnovan prvi logor ograđen žicom i pod ustaškom stražom. (...)

Ustaško povјereništvo за grad i kotar Koprivnicu uputilo je dvadesetak dana kasnije (30. lipnja) Ustaškom redarstvenom povјereniштvu – Židovskom odsjeku u Zagrebu – opširno obrazloženje koje navodimo (bez ispravaka) u cjelosti: 'Prije svega se naslov upozorava na poznatu činjenicu, da je samo mјесто Koprivnica tzv. židovski eldorado', pa da u tom gradu, obzirom na broj stanovništva, imade razmjerno najveći broj židova, koji su do sada imali svu privредu i vodeće uloge u svojim rukama. Židovima imade grad Koprivnica i njegova okolica zahvaliti, da je sva ovдашnja industriја prešla u Srbiju,

³⁰ Према подацима из књиге: Đuro Zatezalo, *Jadovno. Kompleks ustaških logara 1941*, и подацима које смо могли да проверимо у фонду „Жртве“ у Архиву Јеврејског историјског музеја, набројали смо шездесет и осам имена са занимањем студент. Врста факултета није била увек назначена. Најбројнију групу смо пронашли код студената медицине и ветерине, агрономије, права, архитектуре и хемије. Било је и других струка, али нисмо нашли податке.

³¹ Хапшења су била организована, али је било и појединачних хапшења. На спомен-плочи жидовским омладинцима убијеним 1941. у логору Јадовно није забележено једно од, нажалост, многих имена, јер студент Блау Златко није био у групи која је организовано ухапшена. АЈИМ, „Жртве“, број жртве 16.149.

a radništvo i sirotinja ostali bez kruha. Ovdašnji su židovi ugnjetavali domaće pučanstvo i građane, svojim spekulativnim poslovima mnoge i mnoge natjerali na prosjački štap, pa i još danas imaju smjelosti prijetiti se Hrvatima najgorim stvarima! K svemu tomu, opaža se posljednjih dana sumnjivo kretanje ovdašnjih židova, tajni sastanci i dogovori, koji se tako brižljivo priređuju, da nam uz najpomniju pažnju, nije moguće ući u trag, o čemu se tu radi i s kakvim namjerama. Uz to ovo povjereništvo ne raspolaže niti sa dovoljnim brojem spretnog i povjerljivog osoblja, koje bi bilo u stanju provesti izvide i toj tajni ući u trag. Uvaživši gornje, odluka naslova, tj. židovskog odsjeka Ispostave Utaškog redarstva, kojom se odobrava preseljenje židovskih omladinaca iz Zagreba u ovdašnju uljaru, otvaranje židovske Bogoštovne općine (koja uostalom u Koprivnici postoji), izdanje trajne propusnice za pomenuti logor ovdašnjim židovima (najistaknutijim propagatorima i protivnicima N. D. H. i danjašnjeg poredka) Reichu Milanu, dr. Slavku Hirschleru i Jakobu Rosenbergu i uvođenje telefona!? pa ma i pod redarstvenom paskom, nikako se ne može kod ovog povjereništva primiti sa odobravanjem. Ovo povjereništvo je slobodno izraziti svoje mišljenje, da bi bilo najuputnije sav taj židovski živalj, bez razlike spola i dobi, strpati u ovdašnji koncentracioni logor „Danica“ u jednu posebnu zgradu i staviti pod najstrožu pasku Ustaške straže, gdje bi imali ostati sve dotle dok se ne bi pružila mogućnost da ih se iz Države Hrvatske uopće odstrani.“³²

Почетком јуна 1941. затвор окружног суда у Госпићу претворен је у концентрациони логор. У овај логор масовно су пристигли затвореници почетком јула, што се наставило до расформирања логора, 21. августа 1941. године. Из логора у Копривници пребачена је у Госпић на почетку јула и група јеврејских омладинаца из логора „Даница“, а из Госпића су били одведени у логор Јадовно.

Родитељи су, не знајући за трагичну судбину деце, упућивали молбе индивидуално или групно Министарству унутрашњих послова да им се „дјеца ослободе“. Тако је нпр. 20. септембра 1941. укупно 41 родитељ³³ упутио министру следећу молбу:

³² N. Lengel-Krizman, M. Sobolevski, *n. d.*, str. 5–6.

³³ „За бесприкорно vladanje naše djece i da će učiti i marljivo raditi, jamčimo solidarno kao njihovi roditelji svojim životima.“ Đuro Zatezalo, *n. d.*, I, str. 390. На једном месту у молби, родитељи моле власти државе НДХ да омладинце отпусте кући, да привремено наставе науке и занате.
„Molbu su vlastoručno potpisali: Maria Schlenger, Marija Abraham, Ljubica Frohlich, Etuška ud. Berger, Adela Deutsch, Maria Hirš, Mirko Pichler, Marija Abend, Leni Winter, Elsa Reiss, Nada Svečenski, Berta Levinger, Julija udova Weinberger, Olga Pollak, Ana Leitner, Katica Lichtner, Dara Taussig, Julija Mandlović, Rosenzweig

„Dne 31. svibnja o.g. odpremljeno je 165 židovskih omladinaca, glasom priloženog popisa, na đačku radnu službu u logoru ‚Danica‘, Koprivnica. Sva su djeca otišla sa velikim veseljem, jer su znala, da će raditi i da će se nakon 8 tjedana vratiti kući. Radi toga obskrbila su se djeca samo na ljetnim i najpotrebnijim stvarima. Nakon 8 tjedana logorovanja u Koprivnici nadala su se djeca da će se vratiti kući, te da će ih drugi zamijeniti, ali otpremljena su u logor Jadovno na Velebitu. Svi su ti dječaci odgojeni za cijelo vrijeme školovanja u hrvatskom duhu, te su dušom i tijelom osjećali se Hrvatima. Bili su članovi samo hrvatskih i športskih društava, a družili su se samo svojim hrvatskim školskim drugovima.³⁴ Bili su većinom dobri učenici i dobrog vladanja. Poznato je, da je velik broj imućnih židovskih đaka stalno podupirao svoje siromašne kolege i podupiralo sve hrvatske školske ustanove. To sve mogu posvjedočiti njihovi profesori.”³⁵

Десеторица омладинаца који су били пребачени из Јадовна у Госпић неколико дана пред масовну ликвидацију затвореника у Јадовном, непосредно при коначног расформирања логора били су: Ivo Wollner, Boris i Viktor Rosenwasser, Dragan Mautner, Saša Blivajs, Emil Frojndlih, Ervin Guttmann, Srećko Tkalčić, Božo Schwarz i Aleksander, коме није утврђено презиме. Саша Бливајс³⁶ је био

(ime nečitko), Berta Walter, Stella Berger, Marga Dragić, Hedy Klein, Mici Wusler, Đeri (ime nečitko), Ana Schreiber, Margita Fuchs, Ida Braun, Olga Geselin, Gizela Blühweiss, Ignatz Katz, Olga Schotten, Hela Weill, Frida Krešić, Berta Kraus, Jelka Kraus, Robert Hercog, Elizabeta (prezime nečitko) i Eugen (prezime nečitko) s napomenom: djed za unuka“. Đuro Zatezalo, *n. d.*, I, str. 391.

„Molba je protokolirana u Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 2. listopada 1941. (pod r. br. 732) s naznakom: Za Ravnateljstvo za javni red i sigurnost – E. Kvaternik. U arhivskim izvorima nismo pronašli ni jedan podatak da li je uslijedio odgovor.“ N. Lengel-Krizman, M. Sobolevski, *n. d.*, str. 6.

³⁴ „Čak i da nisu bili osuđeni i većinom bila izvršena egzekucija, kod nekih, roditelji su tim rečima izjavljivali da su im deca odgojena s pravim hrvatskim nacionalnim osećajem. Protiv svoje volje roditelji su ‚odobravali‘ za svoju decu da oni ‚srastu u hrvatsku naciju‘. Ta ‚izvesnost‘ je budila posebno ogorčenje atnisemita, a posebno ustaštva“. N. Lengel-Krizman, M. Sobolevski, *n. d.*, str. 6.

³⁵ Đuro Zatezalo, *n. d.*, I, Beograd, 2007, str. 390.

³⁶ „Dr Aleksandar Blajsvajs (Bleisweiss) u svojoj izjavi spominje da je i on kamionom vraćen iz Jadovna u Gospić.“ Đuro Zatezalo, *n. d.*, I, Beograd, 2007, str. 101. Изјава Александар Блајсвајса је дата 30. октобра 1987. године. У њој је он дао своје име, и у словенској верзији изговора и у немачком оригиналу, како се то име писало. Тиме је оно потврђено.

Истраживачима који траже податке о жртвама било би неопходно, уколико су оне са другог језичког подручја или им се презиме пише другачијом ортографијом, навести увек презиме како га је писала жртва, ако је то могуће. У наведеном тексту Нарцисе Ленгел-Кризман и Михаела Соболевског није увек правилно назначено презиме. У њиховом чланку и на спомен-плочи жидовским омладинцима убијеним 1941. године у логору Јадовно, наведено је презиме под

ослобођен захваљујући његовом оцу, који је раније лечио једног усташу.³⁷ Од ове групе, која је била задужена да чисти улице у Госпићу, рат је преживео Емил Фројндлих. Преостала осморица из Госпића су била одведена у логор у Јастребарском, а затим у Јасеновац.³⁸

У Јадовно, први логор уништења „елемената који трују хрватску нацију“ формиран на самом почетку постојања Независне Државе Хрватске, довођени су на почетку првих масовних егзекуција јеврејски ученици, студентска омладина и интелектуалци. Поред интелектуалаца, који су били најпродуктивнији у националној култури, посебно је индикативно хапшење и каснија ликвидација јеврејских студената и омладинаца у Загребу. Био је то нарочито тежак ударац, јер је намера била да се њиме потпуно униште представници културне елите Јевреја са простора НДХ.

редним бројем седамнаест Бливајс Саша. Пошто је он пуштен кући, није био на списку у фонду „Жртве“ у Архиву Јеврејског историјског музеја у Београду. Под редним бројем шеснаест на истој тој плочи се налази Бливајс Јосип.

Упоредјујући списак жртава из Архиву Јеврејског историјског музеја у Београду и онај из књиге Đuro Zatezala, *Jadovno*, knjiga I: *Kompleks ustaških logara 1941*, Beograd, 2007. пронашла сам презиме Бливајс Јосипа у немачком оригиналу – Bluhweiss (немачко ù). У словенском изговору се, значи, најмање два презимена са немачком ортографијом изговарају – Бливајс.

У усташком комплексу логора Јадовно, страдале су многе фамилије. На пример: Bluhweiss Bruno, лекар, страдао на Пагу; Bluhweiss Veljko, студент, страдао у Јадовну; Bluhweiss Ida, домаћица, страдала на Пагу; Bluhweiss Josip, трговац, страдао у Јадовну; Bluhweiss Oto, трговац, страдао у Јадовну. Подаци се могу пронаћи у АЈИМ, „Жртве“.

³⁷ „Blajsvajsa je oslobodio Juco Rukavina, kojeg je liječio njegov otac još u vrijeme Jucinih emigrantskih dana. Iz Gospića je otišao u Zagreb 15. augusta, prije no što su pogubljeni logoraši u Jadovnu.“ Đuro Zatezalo, *n. d.*, I, str. 118.

³⁸ Доносимо сведочење јединог преживелог оmlадинца: „Kada sam se jednog dana kretao po gradu (on je bio u logoru u Gospiću) ugledao sam grupu mojih prijatelja iz Zagreba. Pričali su mi da su bili u logoru na Jadovnu, sa svim ostalim omladincima iz Zagreba. Prilike su tamo bile užasne. Oko deset dana nakon njihovog dolaska u logor, stigao je tamo ustaški oficir Janko Mihajlović i prepoznao nekoliko svojih židovskih znanaca i školskih drugova. Naredio je da se deseterica prebace u Gospić i tamo rade na čišćenju ulica. To su većinom bili moji prijatelji i znanici. Nekoliko dana nakon njihovog dolaska u Gospić, pušten je na slobodu jedan od njih (Saša Blivajs) intervencijom svog oca. Ostali su zatražili da im se popuni broj i da im se doda još nekoliko zatočenika iz njihove grupe, da bi ih tako doveli na lakši rad. Bilo je odobreno da im se priključi samo još jedan, ali to ne sa Jadovna. I tako su odlučili da zatraže mene iz logora u Gospiću. (...) Tako sam bio priključen maloj grupi ‚gradskih smetlara‘, kako smo se sami zvali. Tek mnogo vremena kasnije bilo mi je jasno da ustaše nisu odobrile priključak jednog zatvorenika iz Jadovna jer su ti zatočenici već početkom kolovoza svi bili ubijeni.“ Emil Freundlich, „Tragedija židovskih omladinaca u Zagrebu“, *Mi smo preživeli*, knjiga 3, Beograd, 2005.

Јеврејска културно-уметничка друштва у Загребу³⁹

Категорија	Име	Година оснивања
Омладинска	Савез жидовских омладинских удружења	1919.
	Јеврејски сефардски клуб „Есперанса“	1926.
	Литерарни састанци жидовске омладине	1897.
	Омладински покрет „Дрор“	1897.
	Удружење јеврејских средњошколаца „Литерарни састанци“	1897.
	Савез омладинског удружења „Гидеон“	1919.
	Жидовско омладинско „Коло“	1925.
	Дилетантска секција жидовске омладине	1924.
	Јеврејска радничка омладина	1927.
	Омладинско друштво „Макаби“	1926.
	Јеврејски сефардски студентски клуб	1926.
	Савез жидовских омладинских удружења „Ханоар“	1927.
Омладинско коло	1921.	
Средњо-школска	Удружење јеврејских средњошколаца „Литерарни састанци“	1897.
	Жидовска основна школа	1922.
Литерарна	Жидовски академски литерарни клуб	1922.
	Израелско хрватско литерарно друштво	1918.
	Жидовско литерарни клуб „Борохов“	1919.
	Литерарни састанци жидовске омладине	1897.
	Јеврејски течајеви	1920.
Читаонице	Хартманова посудбена библиотека	1856.
	Жидовска читаоница	1920.
	Центални уред за посуђивање књига	1925.
	Јеврејска централна библиотека	1925.
	Жидовска књижевна задруга	1936.
Сефардски клубови	Сефардски клуб „Есперанса“	1914.
	Јеврејски сефардски студентски клуб	1925.
Девојачка удружења	„Бенот Цион“	1908.
Хорови	Жидовски пјевачки збор	1918.
	Пјевачка и тамбурашка секција „Макаби“	1921.
	Мјешовити хор	1925.
	„Оманут“ – друштво за подстицање јеврејске музике	1932.
	Пјевачки збор „Ханигун“	1933.
	Јеврејско пјевачко друштво „Ахдут“	1933.
Оркестри	Глазбена секција „Макаби“	1923.

³⁹ Архив Јеврејског историјског музеја, фонд „Рукописи“, Јеврејска културно-уметничка друштва и њихов значај за одржавање јеврејства у Југославији.

Радничка удружења	Група чиновника и намјештеника	1933.
	Удружење јеврејских занатлија	1933.
	Јеврејска радничка омладина	1933.
Хуманитарна удружења	„Друштво човјечност“	1846.
	Жидовско академско потпорно друштво	1905.
Културно-просветна удруж.	Жидовски академски клуб „Јудеја“	1914.
	Друштво „Тарабут“	1919.
	Друштво човијечности	1846.
	Друштво „Јеврејски дом“	1934.
	Јеврејски течајеви	1920.
	Савез ционистичке омладине	1920.
	Клуб „Заједница“	1920.
	Друштво „Макаби“	1920.
	Друштво „Бар Цион“	1920.
	Друштво „Есперанса“	1920.
	Жидовско народно друштво (музика)	1919.
Одбор хрватских израелитских свеучилишних грађана	1903.	
Феријално друштво	Израелска феријална колонија	1926.
Високошколска удружења	Савез јеврејских високошколаца краљевине СХС	1925.
	Есперанса – секција „Маварец Цијон“	1925.
	Жидовски академски културни клуб „Јудеја“	1914.
	Жидовско академско потпорно друштво	1905.
	Жидовско академско друштво	1905.
	Савез сениора академског друштва „Бар Гиопа“	1905.
	Друштво „Бар Гиора“	1905.
Јеврејски сефардски студентски клуб	1925.	

Summary

Mladenka Ivanković, Ph. D.

Jewish Intellectuals and Students among the First Victims of Mass Executions

Key words: *Independent State of Croatia (ISC), genocide, Holocaust, Jewish intellectuals, Jewish students*

The creation of the Independent State of Croatia has roots in the changes of the world map instigated by its „mentor“ the Third Reich. Historically and legally, the creation of this state was not based on defined legal principals, and consequently, in historiography, this state is called „a puppet state“. The political and organizational form of the Independent State of Croatia (ISC) did not have legitimacy and effective authority. The Independent State of Croatia was founded on a national basis. A pattern and a principle were established for defining a desirable nation in the new NDH (ISC) state.

Explicit nationalism and decisive racism were the basis of domestic policy. Such an ideology, popularly named „national community ideology“, propagated both by the Croatian political leadership and Catholic clergy, demanded racial and national purity and unity. Healthy nation could be raised only by physical destruction of internal and external enemies who were „poisoning“ the Croatian nation. The most dangerous for the Croatian nation were its internal and external enemies: the Serbs, the Jews, intellectuals, communists. Readiness of NDH (ISC) to consistently and cooperatively carry out, within its territories, all stipulations of the „racial law“ had deeper roots, which reached into the projected aspects of reestablishment of the real origin of the Croatian nation. The new political elite spoke of the Croats as being a nation of Gothic, and not of Slavic, origin from ancient times. Accepting the facts of the German origin of the Croatian peoples, to which he himself belonged, Pavelić carried out all facts and entire policy in the state following everything that was being done in

the Third Reich. The domestic policy was based on explicit nationalism and decisive racism.

The Aryanization process of the cultural environment was accelerated following the example of the Third Reich, and the process of creating a „clean and healthy nation“ started with the arrest and subsequent liquidation of Jewish intellectuals, students and young people in Zagreb, as the first goal was to eliminate the representatives of the Jewish cultural elite from the territory of Independent State of Croatia.

The Gospić group of camps and camp Jadovno, founded at the very beginning of the formation of the Independent State of Croatia as the first camps for destruction of „elements poisoning the Croatian nation“ were places where Jewish pupils, students and intellectuals were taken at the start of mass executions. Beside the intellectuals who were the most productive force in national culture, the arrest and later liquidation of Jewish student and youth in Zagreb is particularly indicative. It was a specially heavy blow, because the aim was to completely destroy representatives of the Jewish cultural elite within the territory of the Independent State of Croatia.